

ГРИГОРІЙ КОСТЮК – ВИДАТНИЙ ПСИХОЛОГ УКРАЇНИ (до 100-річчя від дня народження)¹

Георгій Балл

Григорій Костюк істотно збагатив психологічну науку, зробив величезний внесок в організацію психологічних досліджень в Україні, поширення психолого-педагогічних знань, підготовку педагогічних і психологічних кадрів. За несприятливих історичних умов підтримував і розвивав життєдайні освітні, наукові і загальнокультурні традиції. Видатний український вчений – психолог і педагог – Григорій Силович Костюк народився 5 грудня 1899 р. (н. ст.) у простій селянській сім'ї. Батьки завважили непересічні здібності сина й тяглися з останнього дати йому освіту. За успіхи у навчанні хлопця взяли на повне утримання до Колегії Павла Галагана – середнього навчального закладу підвищеного типу, який існував у Києві з 1871 року й посів помітне місце в історії української освіти.

Дев'ятнадцятирічний Григорій почав учителювати в рідному селі Могильному, нині Гайворонського району Кіровоградської області. Не залишив він школи (викладав математику) і під час свого дальшого навчання (з 1920 по 1923 р.) на філософсько-педагогічному факультеті Київського інституту народної освіти (правонаступника Університету св. Володимира), де викладали прекрасні професори – С.Ананьїн, В.Асмус, О.Гіляров, Й.Селіханович та ін.

Помічений і підтриманий рекомендацією до аспірантури, молодий учений досліджує проблему розумового розвитку учнів. На підставі аналізу великого масиву даних він кидає виклик панівній тоді теорії константності (незмінності) показників розумових здібностей дитини, розкриває роль умов, за яких відбувається психічний розвиток.

Очоливши одну з дослідних шкіл Наркомосвіти України, Г.Костюк своєю принциповістю й відданістю справі завоював авторитет у викладачів (серед яких виявилися цікаві особистості, досить назвати хоча б Степана Васильченка) і любов дітей, досягав дедалі кращих результатів. Після закінчення аспірантури він зосереджується на науковій діяльності і викладанні психології студентам, та найтісніший зв'язок із школою, глибоке знання її проблем і потреб зберігає на все життя.

Невдовзі Г.С.Костюк – один з провідних психологів України. У 30-і роки він керівник кафедри психології Київського педагогічного інституту і завідувач психологічного відділу Українського науково-дослідного інституту педагогіки. Активна викладацька робота поєднується з ґрунтовними дослідженнями, наслідками яких були публікації наукових статей, одночасно працює над україномовним підручником з психології для вузів. Цей підручник [7], з 20 розділів якого 16 належать його перу, вийшов друком у 1939 р. Перевиданий у 1941 р., він у поновленому вигляді виходив ще тричі – у 1955, 1961, 1968 рр. 1976 р. за редакцією Г.Костюка опубліковано посібник з вікової психології [2]. Його підручники поєднують високий науково-теоретичний рівень, чіткість і доступність викладу, завдяки ним прилучаються до глибин психології тисячі майбутніх вчителів та фахівців з інших галузей.

У 1945 р. професор Г.Костюк виступає ініціатором створення Науково-дослідного інституту психології Наркомосвіти (згодом – Міносвіти) УРСР (нині Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України) і протягом 27 років як його незмінний директор спрямовує діяльність цієї установи за особисто розробленою програмою. Успішне дослідження психологічних проблем (здебільшого вельми значущих для освіти) і надання систематичної допомоги освітянам-практикам здійснював згуртований Костюком колектив. Поряд з ученим його давні колеги – Олександр Раєвський (1890-1971), Павло Чамата (1898-1966), Дмитро Ніколенко (1899-1994) тощо і молодші за віком співробітники, чиєму творчому

зростанню він всіляко сприяв. Інститут став важливим осередком психологічної думки, центром кординації наукової діяльності українських психологів.

Ідеї Г.Костюка, передусім принципові положення його концепцій психічного розвитку і розвивальних педагогічних впливів, підтверджувалися, застосовувалися і конкретизувалися в багатьох експериментальних дослідженнях як самого Костюка (відзначимо, зокрема, працю з формування поняття числа у дітей [5]), так і його численних учнів. Про найважливіші результати цих досліджень учений доповів на XIV і XVIII Міжнародних психологічних конгресах (1954 р. у Монреалі та 1966 р. у Москві). Праці Г.С.Костюка (особливо з проблеми детермінації психічного розвитку) зацікавили іноземних психологів і педагогів. За кордоном їх було видано німецькою, японською, фінською мовами.

А які блискучі лекції з психології Г.Костюк читав у Київському педагогічному інституті ім. О.М.Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова), як турботливо спрямовував працю своїх аспірантів! Його виступи у найрізноманітніших аудиторіях – від наукових з'їздів до шкільних педагогічних рад – завжди викликали неабияке зацікавлення слухачів.

Широку ерудицію в найрізноманітніших галузях – від математики до музики – учений поєднував із сумлінним виконанням обов'язку неупередженого дослідника та зворушливою увагою до своїх колег і учнів. Від спілкування з ним вони отримували величезну інтелектуальну насолоду і духовну наснагу.

Досягнення Г.Костюка здобули й офіційну оцінку: академік Академії педагогічних наук СРСР, заслужений діяч науки УРСР, кавалер кількох урядових нагород. Проте його професійна доля не могла бути безхмарною. Адже довелося працювати в історичний період, мало сприятливий для вільного розвитку наук про людину.

Посідаючи керівні посади, Г.Костюк змушений був публічно відгукуватися на “геніальні твори вождя народів”, “історичні рішення партійних форумів” тощо. Але недарма існує у психології закономірність опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами. Практично завжди залишалася можливість вибору: або бути, як-то кажуть, більшим католиком, ніж сам Папа римський, або крізь вимушені компроміси обстоювати неминущі наукові й людські цінності. Саме так діяв Григорій Костюк.

Ось кілька прикладів.

У 30-і роки, змушений, як і всі радянські психологи, підтримати горезвісну постанову ЦК ВКП(б) про так звані педологічні перекинуття, вчений водночас активно виступив проти досить настійливих спроб ліквідувати разом із педологією і педагогічну психологію, звести нанівець її викладання у вузах. 1937 р. (варто звернути увагу на дату) він опублікував статтю «Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі» [4], де обстоював думку про потребу ретельного врахування індивідуальної своєрідності кожної підростаючої особистості, дав учителям практичні поради, що не втратили значущості й сьогодні.

На початку 50-х років, після організованої сталінським ЦК так званої “павловської сесії” Академії наук і Академії медичних наук СРСР, взагалі було поставлено під сумнів правомірність існування психології як самостійної науки (досить впливові діячі намагалися підмінити її фізіологією вищої нервової діяльності). За цих нелегких умов Г.Костюк – серед найактивніших поборників принципів науки, а не сваволі в ній. Він наполегливо і переконливо обстоював специфічність психологічних закономірностей, неможливість звести їх до фізіологічних, потребу психологічних знань для суспільної практики. Можна послатися хоча б на його виступ на нараді з психології 1952 р. [12] і на статтю 1955 р. [13]. Що ж до відзначеної в них важливості для психології вивчення нейрофізіологічних механізмів психічних явищ, то така була його принципова позиція (на користь якої свідчить, до речі, практика міжнародних психологічних форумів).

За хрущовських часів, відгукуючись на партійні й державні рішення, спрямовані на “зміцнення зв'язку школи з життям” і підсилення трудової підготовки школярів, Г.Костюк рішуче протидіяв відчутному антиінтелектуальному ухилові, яким була позначена практика

реалізації цих рішень. Він підкреслював необхідність «всебічного насичення» виробничого навчання й праці учнів інтелектуальним, творчим змістом, виховання в них «якостей, які необхідні їм як майбутнім активним діячам технічного прогресу...» [15, с. 163]. І сьогодні ця теза, проголошена в далекому 1960 р., не втратила своєї актуальності.

У тоталітарні канони не вкладалися й інші сторони діяльності Г.Костюка як директора інституту. Так, він дбав, аби в інститутській бібліотеці була широко представлена література дореволюційного періоду, як і видана у 20-і роки, до якої ставилися з підозрою (а то й взагалі вилучали). Використовував усі можливості, зокрема, свій міжнародний авторитет і зв'язки, щоб діставати іноземні книжки й журнали, організував перекладання і реферування праць зарубіжних колег. Щодо кадрових питань, то на відміну від переважної більшості адміністраторів, які дбали насамперед про анкетний “ажур”, Г.Костюк послідовно, раз у раз викликаючи цим незадоволення “керівних інстанцій”, залучав до інституту і всіляко підтримував здібних науковців, незалежно від їхніх біографічних і анкетних даних.

Самостійна позиція вченого дратувала чиновників, які керували освітою і наукою. На нього тим важче було тиснути, що він не був членом КППС. Нарешті, під час чергових ідеологічних заморозків 1972 р. терпець в начальства увірвався: Г.Костюкові не могли вибачити наявності у штаті Інституту психології осіб, підозрюваних у “буржуазному націоналізмі” (зокрема, Олексія Братка-Кутинського). Тож довелося залишити посаду директора. Проте вчений продовжував плідну роботу, очолюючи лабораторію психології особистості у “своєму” ж інституті (втім, лапки тут недоречні) і – аж до смерті 25 січня 1982 р. – Київську лабораторію розвитку мислення школярів Інституту загальної та педагогічної психології АПН СРСР.

Праці Г.Костюка залишаються на озброєнні психологів і педагогів. Пам'ятаємо і про його прекрасні людські якості – скромність, безкорисливість, активну доброту в поєднанні з чесністю, громадянською мужністю, відданістю справі науки і освіти. Не можна не сказати і про його пронесений крізь усе життя союз із вірною подругою – Матроною Федорівною, про вихованих цим подружжям синів, які стали відомими вченими...

* * *

Наукова спадщина Г.Костюка велика й багатогранна. Відзначимо тут лише найважливіші складові його (і створеної ним наукової школи) внеску в розроблення фундаментальних проблем загальної, вікової та педагогічної психології.

Це передусім розкриття цілей, форм і змісту взаємодії психології як самостійної науки із суміжними дисциплінами – фізіологією, педагогікою, соціологією, логікою, кібернетикою, обґрунтування шляхів цієї взаємодії, які взаємно збагачують суміжні науки і забезпечують їх спільне плідне застосування у суспільній практиці (зразком тут є активна співпраця Г.Костюка з академіком В.Глушковым: спільні публікації [3 та ін.], дослідження і розробки психолого-кібернетичного напрямку в керованому Г.Костюком інституті).

Це також аналіз структури діяльності. Мається на увазі:

по-перше, синхронічна структура, яка знаходить вияв у існуванні та взаємодії мотиваційної, змістової та операційної сторін діяльності. Вони тісно пов'язані одна з одною, але кожна з них потребує спеціальної уваги, втім числі в педагогічному процесі;

по-друге, діахронічна структура, що розкривається через характеристику систем розв'язуваних суб'єктом задач. Розуміючи останнє поняття дуже широко, Г.Костюк виділяв у діяльності (зокрема, здійснюваній учнем) різновиди задач, що визначаються типом психічного процесу (сприймання, пам'ять, уява, мислення), який відіграє провідну роль у їх розв'язанні. При цьому він наголошував на необхідності забезпечення центрального місця мислительних задач у структурі процесу учіння. На цих засадах Г.Костюк і його учні обґрунтували і застосували у конкретних дослідженнях і розробках так званий задачний підхід до дослідження й побудови діяльності.

Важлива складова наукового доробку Г.С.Костюка і його співробітників – з'ясування психологічних передумов ефективності педагогічних впливів, засад індивідуального підходу до учнів, вимог до методу навчання як способу організації дій учнів з навчальним матеріалом, а також до побудови останнього, як і навчальних ситуацій, де він функціонує.

І найголовніший, мабуть, напрям – вивчення закономірностей психічного розвитку, генези здібностей, становлення особистості, характеристика чинників і етапів цих процесів; розкриття ролі, яку відіграє в їх детермінації активність суб'єкта, а також зовнішні впливи, втім числі педагогічні, що стимулюють і організують цю активність. Уточнюючи тезу про істотну залежність змісту психічного розвитку від соціального середовища, Г.Костюк підкреслював, що вказаний зміст визначається діяльністю суб'єкта у середовищі. З огляду на це він вважав закономірними невдачі виховання, яке зводиться до сукупності “заходів”, зовнішніх впливів на вихованців та ігнорує їхню власну діяльність та її мотиваційну основу – їхні потреби, почуття, прагнення.

Глибокому аналізу піддано в працях Г.Костюка властиві суб'єктові внутрішні суперечності як рушійні сили психічного розвитку. Це, зокрема, суперечності між новими потребами й прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, що його досяг суб'єкт, і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого. Педагогічні впливи повинні сприяти розв'язанню наявних суперечностей і водночас виникненню нових, без яких є неможливим подальший розвиток.

Сьогодні важливо не тільки оцінити результати наукових досліджень психологічної школи Г.Костюка, а й вихідні принципи й настанови, на яких вони ґрунтуються. Йдеться передусім про поєднання чіткості й послідовності обстоюваних ідей з широтою кругозору, відкритістю щодо різних поглядів, здатністю синтезувати їх раціональні елементи в теоретичній системі, що враховує суперечливу сутність досліджуваних процесів.

Учений постійно наголошував на величезній складності психіки – складності, що робить неадекватними однобічні тлумачення психологічних феноменів і закономірностей (коли, наприклад, розкриваючи передумови розвитку здібностей, віддають цілковиту перевагу чи то природженим задаткам індивіда, чи зовнішнім впливам на нього). Водночас складність, про яку йдеться, не свідчить про хаотичність згаданих феноменів, неможливість їх наукового пізнання. Зусилля дослідника мають бути спрямовані на розкриття, як казав Г.Костюк, «складної діалектики» процесів, що їх вивчає психологія, на з'ясування ієрархічних взаємозв'язків, які зумовлюють їх детермінацію. Так, щодо здібностей та впливу навчання на них, узагальнення експериментальних результатів дало змогу дійти висновку, що «у стереотипізованих, автоматизованих компонентах розумових здібностей діапазон їх часто звужується, у гнучких їх компонентах розширюється. Саме в останніх найвиразніше виступає індивідуальна своєрідність розумового розвитку кожної дитини» [14, с. 13].

Загальна настанова на подолання однобічності послідовно втілена у дослідженні Г.С.Костюком та його учнями психологічних проблем навчання і виховання. Тут щільно пов'язані дві ідеї: 1) активності суб'єкта діяльності, зокрема суб'єкта учіння, підкреслення ключової ролі, яку відіграє в розвитку цього суб'єкта розгортання і розв'язання внутрішніх суперечностей; 2) раціонально організованого, науково обґрунтованого педагогічного керування зазначеною активністю. Слід уточнити, що поняття керування, як воно трактується Г.Костюком та його учнями, позбавлене авторитарного звучання. Водночас воно узгоджене із змістом однойменної кібернетичної та загальнонаукової категорії, яка охоплює такі впливи на об'єкт керування, що забезпечують дотримання певних параметрів його функціонування. При цьому способи керування мають повною мірою враховувати специфічні властивості об'єкта (коли йдеться про людину, то це, зокрема, її здатність до розвитку, саморуку, творчості), а мета керування цілком може передбачати вдосконалення зазначених властивостей.

Подолання однобічності в педагогічній практиці (як і в будь-якій діяльності, спрямованій на людину) не менш важливе, ніж у теоретичній царині. Показово, що саме з таким подоланням (а не просто з толерантним зовнішнім оформленням здійснюваних впливів) пов'язував сутність педагогічного такту один з найближчих співробітників Г.Костюка Іван Синиця (1910-1976). «Порушення педагогічного такту, – зазначав він, – якраз буває тоді, коли вчитель бачить один бік справи і не бачить другого, коли він робить висновок про вчинок односторонньо, поверхово, не заглиблюючись у його причини» [10, с. 15].

У неприйнятті однобічності полягав не тільки науково-методологічний, а й життєвий принцип Григорія Костюка. Він завжди був проти вульгаризації, догматизму, спрощеного тлумачення складних явищ, завжди прагнув гармонійного поєднання взаємодоповнювальних конструктивних засад, таких, скажімо, як високий теоретичний рівень досліджень і їх тісний зв'язок із запитам практиці, опертя на вітчизняні традиції і врахування новітніх досягнень світової науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г.О. Наукова школа Г.С.Костюка: методологічні здобутки і настанови // Українська психологія: сучасний потенціал: Матеріали Четвертих Костюківських читань. – К., 1996. – Т. I.
2. Вікова психологія / За ред. Г.С.Костюка. – К., 1976.
3. Глушков В.М., Костюк Г.С. та ін. Наукові проблеми програмованого навчання та шляхи їх розробки // Рад. школа. – 1966. – № 6, 7.
4. Костюк Г.С. Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі // Ком. освіта. – 1937. – № 8. (У скороченому вигляді стаття відтворена у збірнику [6]).
5. Костюк Г.С. Про генезис поняття числа у дітей // Наук. записки НДІ психології УРСР. – К., 1949. – Т. I. (Скорочений російський переклад статті включено до збірника [15]).
6. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К., 1989.
7. Психологія: Посібна книга для студентів педагогічних вищих шкіл / За ред. Г.С.Костюка. – К., 1939.
8. Роменець В.А. Історія психології. – К., 1978.
9. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. – К., 1998.
10. Синиця І.О. Педагогічний такт і майстерність учителя. – К., 1981.
11. Балл Г.А., Моляко В.А., Татенко В.А. Научное наследие Г.С.Костюка и основные направления деятельности НИИ психологии УССР // Психологическая наука: проблемы и перспективы: Доклады Всесоюз. конф., посвященной 90-летию со дня рождения Г.С.Костюка. – К., 1991. – Т. I.
12. Костюк Г.С. [Выступление на совещании по психологии] // Известия АПН РСФСР. – 1953. – Вып. 45.

13. Костюк Г.С. К вопросу о психологических закономерностях // Вопр. психологии. – 1955. – № 1.
14. *Костюк Г.С.* Некоторые аспекты взаимосвязи обучения и умственного развития // XVIII Междунар. психолог. конгресс. Симпозиум 32. Обучение и умственное развитие. – М., 1966.
15. *Костюк Г.С.* Избранные психологические труды. – М., 1988.

¹ Основні віхи життєвого шляху Г.Костюка та його наукової діяльності висвітлюються також у вступі до збірників праць ученого [6, 15] (автори – Л.Проколієнко і Г.Балл), у присвячених йому розділах книг [8] і [9], статтях [1; 11] тощо.